



Un temple recuperat de l'oblit. Estudi històric i arqueològic de l'església de Sant Miquel de Riner (Riner, Solsonès)

IÑAKI MORENO EXPÓSITO
LÍDIA FÀBREGAS I SOLÉ

Introducció

A principis del segle XX, quan Mn. Serra Vilaró treballà a l'entorn de la Torre de Riner ja citava que a la costa de Ballesters hi havia un cementiri molt antic. Els veïns i veïnes de Riner també n'havien sentit a parlar i s'hi havien atansat, fins i tot els més agosarats havien mirat a l'interior d'aquelles caixes de lloses, comprovant que, efectivament, es tractava d'enterraments. El que no es sabia, però, és que tots aquells difunts descansaven a l'entorn d'una petita església tan antiga com la majestuosa torre que s'alça només a un centenar de metres.

L'any 2014¹, en el marc de les intervencions arqueològiques d'urgència de la Generalitat de Catalunya, es realitzaren dues campanyes arqueològiques a la fins ara inèdita església de Sant Miquel de Riner. La descoberta d'aquesta església, la seva excavació arqueològica i l'estudi històric de la mateixa, són objecte d'aquest article.

La primera intervenció arqueològica fou motivada per la localització, per part d'un treballador de l'Ajuntament de Riner, de restes òssies humanes a tocar de la traça d'una canalització d'aigües que havia efectuat recentment la Mancomunitat d'Abastament d'Aigua del Solsonès a la costa de Ballesters. L'Ajuntament del municipi, en conèixer la troballa, ho notificà als Serveis Territorials

¹ Les intervencions arqueològiques foren dutes a terme per l'empresa *ATICS SL, Gestó i difusió del patrimoni arqueològic i històric* amb la direcció d'Iñaki Moreno Expósito. L'equip d'excavació constà de quatre arqueòlegs: Lídia Fàbregas i Solé, Adrià Cubo Córdoba, Òscar Pla Valls, Jose M. Espejo Blanco i una antropòloga, Núria Armentano i Oller.

de Cultura a la Catalunya Central, que seguint el procediment habitual i a través de la figura de l'arqueòleg territorial, visitaren el lloc. Aquesta visita permeté, a més, detectar un mur d'adscripció cronològica i funcional incerta.

La posada al descobert de restes humanes superficials, la identificació de com a mínim un possible sepulcre, la detecció d'un mur antic i el fet que aquest espai es troba a tocar del castell de Riner (catalogat a la Carta Arqueològica del Solsonès i protegit legalment com a BCIN) obligaren a efectuar una primera intervenció arqueològica d'urgència entre els dies 24 d'abril i 2 de maig de 2014.

Un cop acabada aquesta primera actuació, que feu evident l'enorme potencial del jaciment, els Serveis Territorials de Cultura a la Catalunya Central decidiren finançar una nova intervenció que es va dur a terme entre el 24 de novembre i el 15 de desembre de 2014.

Finalment, i per tal de completar la comprensió del jaciment, s'efectuà un estudi documental² buidant les fonts conservades a l'Arxiu Diocesà de Solsona i a l'Arxiu Comarcal del Solsonès.

En aquest sentit l'estudi de la documentació eclesiàstica suposa, pel que fa a les esglésies de la parròquia de Riner en els primers segles de la seva existència, un buit total. La parròquia de Sant Martí de Riner no apareix en el controvertit llistat de parròquies que consten a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, diòcesi a la qual pertanyia. Actualment, però, se sap que aquest document és una falsificació que eliminà, deliberadament, parròquies del sud i oest de la diòcesi d'Urgell per tal de dotar-la d'un caràcter arcaïtzant. Això ocorregué durant el litigi que

comportà la creació d'un nou bisbat als comtats de Pallars-Ribagorça al segle XI³.

De fet no serà fins al segle XIII que en un llistat de parròquies de la dècima papal⁴ –*rationes decimarum* dels anys 1270-1280- apareix l'església de Riner formant part del deganat (divisió administrativa creada en aquesta centúria) de la Vall de Lord.

Així, la recerca es centrà en l'estudi de la documentació laica (compra-vendes, testaments...) existent al arxius que, ara sí, demostra que la parròquia de Riner, ja a inicis del segle XI, comptava amb diverses esglésies, entre elles, Sant Martí de Riner i Sant Miquel de Riner.

Situació geogràfica

El terme municipal de Riner, a la comarca del Solsonès, consta de 47,21 km² i es troba al sud-est de la comarca, just al límit amb el Bages. Els municipis veïns són: al nord-oest Oliús, al nord-est i a l'est Clariana de Cardener i al sud Pinós i Cardona. Riner està dividit en quatre parròquies: Su, Freixenet, Santa Susanna i Riner, destacant també el nucli del Miracle.

Paisatgísticament, aquest municipi es troba situat a la regió anomenada dels altiplans i conques centrals catalanes. És un paisatge totalment influenciat pel Riu Negre, afluent del Cardener i que dóna nom al municipi, i els seus rierols. El municipi queda doncs estructurat per rases, torrenteres, rieres i els seus altiplans relacionats. El paisatge intercala relleus suaus amb camps de cultiu que ocupen només un 36 % de la superfície, amb fondalades i zones més abruptes ocupades per l'àrea forestal que es va veure dramàticament afectada pels incendis de la Catalunya Central de l'any 1994. La costa

2 L'estudi documental fou dut a terme pels arqueòlegs Iñaki Moreno Expósito i Lúdia Fàbregas i Solé. Aprofitem l'avinentesa per agrair la total disposició i els sempre interessants apunts de Mn. Enric Bartrina i de Josep Porredon de l'Arxiu Diocesà de Solsona i de Jordi Torner i Rosa M. Vila de l'Arxiu Comarcal del Solsonès.

3 Albert Benet i Clarà: "Les parròquies del bisbat de Solsona abans de la seva creació", A: *L'Erol*, 41, Berga, 1993, 13-23.

4 Impost que els papes cobraven, inicialment, per finançar les croades i després per a despeses generals del papat. En aquests llistats no hi consten les parròquies amb poques rendes.

de Ballesters és ocupada actualment per una superfície forestal de pi i alzina amb algun pla explotat per conreu de secà. L'hàbitat que ocupa la vall del Riu Negre es basa en masos dispersos.

El jaciment arqueològic de St. Miquel de Riner es troba ubicat en un petit turó davant del pla que s'estén al nord del castell de Riner i l'església parroquial de Sant Martí. Aquest pla on queda ubicat el castell, és la continuació natural d'un esperó que forma una península obligant al riu Negre a fer un pronunciadíssim meandre. Les coordenades UTM 31N / ETRS89 del jaciment són: 380990.5/ 4644553.8 i es troba a 618 m. snm.

L'accés a la torre de Riner i el seu entorn es fa mitjançant una pista asfaltada que surt de la carretera C-55 al km 75. Aquesta pista travessa tot el Pla de la Creu i, a partir del mas l'Oliva, descendeix progressivament per la costa de Ballesters per endinsar-se a la vall de Riner, solcada pel riu Negre.

L'àrea que ocupa l'actual municipi de Riner i la vall del riu Negre compta amb fases d'ocupació molt antigues donades les troballes que s'han efectuat a la zona des d'inici del segle XX.

Així, els megàlits documentats per Mn. Serra i Vilaró a l'estació del Solà, a l'Avellanosa, als Tracs i d'altres, evidencien l'ocupació de la zona en època neolítica.

Ja a l'edat de bronze, en una ubicació actualment incerta però molt a prop del castell de Riner, Mn. Serra Vilaró hi trobà les restes d'una explotació minera. Segons l'estudiós, s'hi documentaren les restes d'un enterrament i alguns materials arqueològics destacables com ara tres motlles: dos per fer destrals de metall i un tercer per fer-hi punxons i diversos vasos ceràmics gairebé complerts.

A l'entorn de Can Nadal (Santa Susanna), prop de l'embassament de Sant Ponç, és coneguda l'existència de restes romanes de cronologia alt imperial molt probablement pertanyents a una *vilae*.

L'ocupació del territori en època alt medieval queda palesa amb els jaciments del Collet del Moro, amb restes d'habitacions pertanyents a un poblat i una possible necròpolis relacionada; el Roc del Com i el Serrat del Soler de Sant Jaume, amb enterraments que pertanyen possiblement a aquesta mateixa cronologia; o la mateixa torre de Riner amb origen vinculat a la fixació de la frontera amb l'islam.

Les intervencions arqueològiques

Com veurem tot seguit les intervencions arqueològiques efectuades van permetre detectar, exhumar i documentar les restes d'una petita església, inèdita fins al moment, i de part de la seva necròpolis d'inhumació, totes ubicades al turó est del castell de Riner.

Si bé la primera intervenció es basà en el descobriment de l'existència de l'edifici, la delimitació del temple, l'obertura d'un sondeig informatiu al seu interior i l'excavació de tres inhumacions, la segona actuació tingué com a objectiu exhaurir l'estratigrafia interna del complex i excavar altres tombes detectades en la primera campanya.

Aquest temple comptà amb una llarga vida funcional que s'allargà durant vuit segles i durant els quals patí diferents reformes que conformen la seva línia evolutiva formal. Així, hem concretat fins a 4 fases que responen a 4 reformes dutes a terme en diferents èpoques i que deixaren empremta a les restes arqueològiques avui conservades.

Fase 1a - s. X.

Establim la primera fase constructiva documentada arqueològicament en un horitzó cronològic d'època comtal. La datació s'ha establert en base a quatre criteris: la morfologia i característiques constructives del temple, la tipologia de les estructures funeràries associades, l'adscripció cronològica dels materials ceràmics provinents dels nivells de circulació i fonamentació de l'església i la consulta de la documentació escrita disponible.

Sembla que entre els segles IX i X es bastí en aquesta elevació ubicada a l'est del castell de Riner un petit temple d'una sola nau de planta rectangular. La capçalera no apareix diferenciada en planta, donat que la construcció de l'absis baix medieval posterior va fer desaparèixer la seqüència física entre els murs laterals i el tancament est. És un fet comú, però, que les esglésies d'aquest període comptessin amb un santuari quadrat o trapezoïdal diferenciat, malgrat també hi ha exemples que presenten una aula estricta.

L'edifici es bastí aprofitant un ressalt o esgló al terreny recolzant així el mur lateral nord en aquest desnivell natural. Així, el terra de circulació de la banda septentrional del temple era força més alt que el meridional.

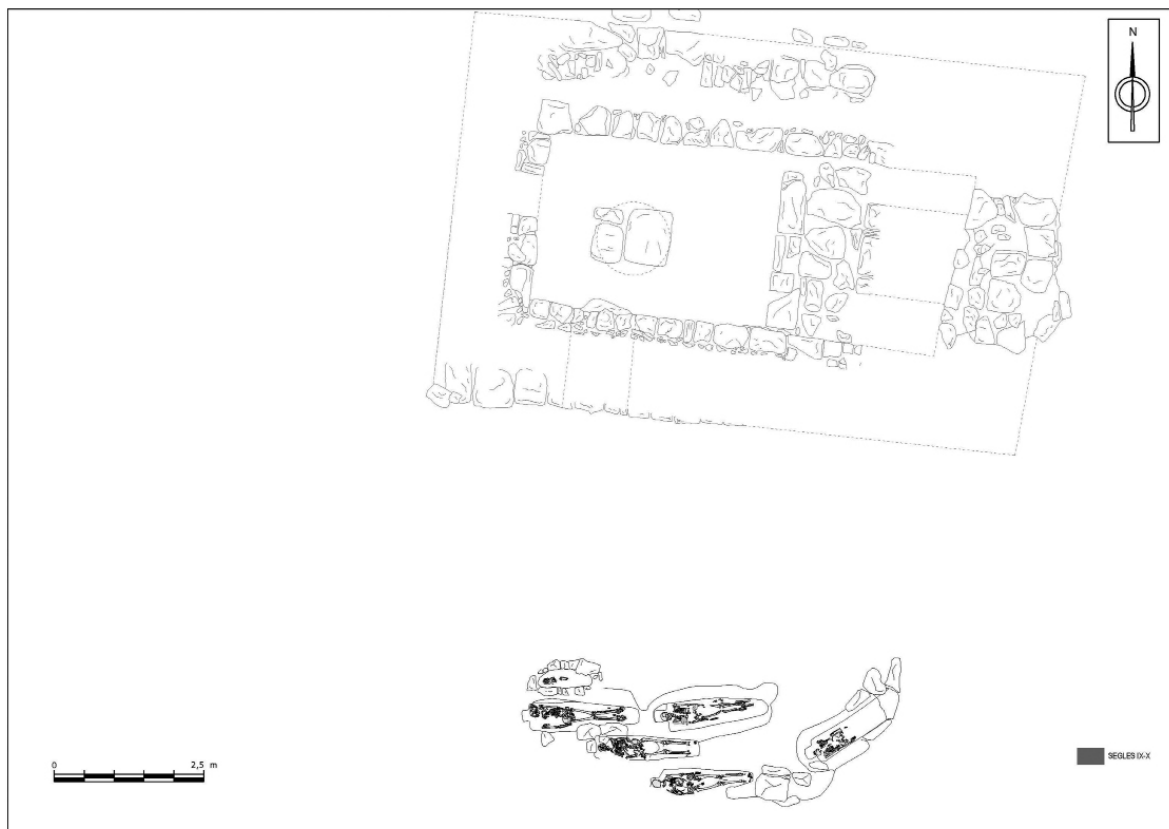
L'església estava orientada amb la capçalera a llevant, a tocar del penya-segat, i els peus a ponent, amb unes mides internes de 7 m. de llarg per 3 m. d'ample. L'accés, possiblement, era a través d'una porta situada a la façana sud, a tocar de l'angle sud-oest. Els murs que con-

formen el temple en aquest moment són: UE 1044 a l'est, UE 1032 al sud, UE 1033 a l'oest i UE 1034 al nord.

Quant a la seves característiques constructives, aquesta església és obra amb murs de gran amplada – fins a 1'80 m.- construïts amb maçoneria de pedres sense desbastar i lligades amb fang (no s'han trobat restes de morter com a element de trava).

Donat el grau d'arrasament no comptem amb desenvolupament vertical conservat de l'edifici d'aquest moment. Aquest fet només permet especular sobre quina seria la tècnica emprada per aixecar els murs; tant podria ser encofrat – amb abocaments de pedres amb fang- o més probablement obra de reble - on les parets pujaven a base de pedres trencades i lligades amb argila.

De la mateixa manera és una incògnita el nombre de finestres amb que comptaria. Aquestes presumiblement serien d'una sola esqueixada i es situarien, com és costum per tal de maximitzar els efectes de la llum solar, a llevant i a migdia.



Fase 1a-segle X. Planta de la primera església i necròpolis exterior. Autor I. Moreno.

La gran amplada dels murs pot suposar l'existència d'una coberta d'obra, una volta, però aquesta mateixa amplada és possible que només substitueixi l'absència de potència de fonamentació i la pobresa dels materials emprats. A banda, observem l'absència total de contraforts externs i arrencaments d'arcs torals interns (tot i que aquests no tenen perquè ser presents en temples tan petits). Així, és probable que malgrat la gran amplada dels murs la coberta es fes mitjançant un embigat de fusta o encavallada, solucions característiques d'aquest moment. L'espai del santuari, en cas de suposar un cos diferenciat, podia comptar amb una petita volta sobre impostes.

L'interior de l'edifici comptava amb un nivell de circulació de terra batuda, UE 1016-1054, a excepció de la capçalera, que gaudia d'un paviment enllosat, UE 1024, a la mateixa cota i que dotava d'una certa preeminència a aquest espai.

A l'extrem oest de la nau, l'existència d'un conjunt de tres grans blocs que coincidien en cota amb el nivell de circulació, pot suposar l'existència d'una sitja d'emmagatzematge en aquest indret. De fet, en exhaurir l'estratigrafia, sembla que el geològic apareixia retallat sota els blocs. Malauradament, per criteris tècnics, es decidí no aixecar-los en la present campanya.

L'accés al temple des de la part baixa de la costa, on es situaria un possible poblat relacionat amb el castell, sembla que s'efectuava mitjançant un camí actualment desdibuixat i que pujava per la banda oest del turó.

Fase 1b - s. X-XII.

Establim la segona fase constructiva, a tall d'hipòtesi i amb totes les reserves convenients, en relació a la construcció del cos oest annexat a l'església.

Insistim que es tracta d'una hipòtesi sense possibilitat de reforçar-la amb les dades arqueològiques de les quals disposem en l'actualitat ja que aquesta estança no s'ha excavat de manera intensiva. Durant la segona campanya

d'intervenció arqueològica únicament es delimitaren els murs per tal de documentar la planta del nou edifici. Així, desconeixem la potència i característiques de l'estratigrafia d'aquest annex, els seus nivells de circulació i la fondària dels murs.

És possible, doncs, que aquest nou cos es construís en la mateixa fase que comportà la construcció de l'església. Tot i així, hem preferit vincular l'edificació d'aquest annex a una nova fase constructiva que quedaria emmarcada, *a priori*, entre el segle X i el segle XIV quan definitivament s'amortitzà.

La cronologia final està vinculada als materials provinents del nivell que cobreix els murs de l'estructura, UE 1050, -únic nivell arqueològic excavat aquí- que oferí ceràmica blava valenciana.

El nou cos afegit a ponent es basa en un petit edifici de planta rectangular, lleugerament trapezoïdal, que compta amb unes mides internes de 6 m. de llarg per 4'30 m. d'ample. Els murs que el conformen són; UE 1078 al sud, UE 1077 a l'oest i UE 1076 al nord. L'edifici és bastit amb murs de 0'80 m. d'ample de grans pedres sense desbasta lligades amb fang. A banda, a l'angle sud-est i dins l'estança, aparegué la possible coronació d'una pilastra de planta quadrangular, UE 1083, de 0'70 m. de costat i obrat d'igual manera que els murs esmentats.

Aquest cos annex quedava connectat amb l'església mitjançant una petit accés, UE 1085, de 0'75 m. d'amplada, obert al mur de ponent del temple.

La manca de registre arqueològic ens fa molt difícil atorgar una funcionalitat concreta a l'edifici. Es pot tractar tant d'una petita rectoria, com d'una construcció dedicada a l'emmagatzematge de l'excedent agrícola. Aquest tipus d'estructures proliferaren a redós de les esglésies a partir del segle XI amb la institucionalització de les sagreres. Es tracta d'aquelles estructures que apareixen esmentades a la documentació de l'època com a *cellarii*



Fase 1b-segles X-XII. Planta de l'ampliació de l'església i necròpolis exterior. Autor I. Moreno.

o *sacrarii* i que no només responen a sitges excavades al voltant del temple, si no a veritables estructures construïdes on s'emmagatzema el producte agrícola de la comunitat i la tributació pagada a l'Església, amb la seguretat que suposa el càstig per alienar aquests béns en terreny sagrat: l'excomunió.

En el cas que ens ocupa, la comunicació directa entre els dos edificis, església i annex, suposa que, si no és la rectoria, es tracta d'un magatzem propietat de la mateixa; una *sacraria* eclesiàstica.

La necròpolis

Aquesta primera fase del temple es veu acompanyada d'una important necròpolis de la qual se n'han documentat restes tant al petit pla on es situa l'església com al vessant sud i est de la costa que hi ha a sota.

D'aquesta àrea del cementiri s'han excavat fins a 8 enterraments efectuats en tombes de tipus antropomorf i retallades a la roca amb orien-

tació est (peus)-oest(cap). Es tracta de fosses de cos fusiforme – estret i apuntat als peus- i ressalt antropomorf quadrangular a la part superior. Les tombes, a més, compten amb un retall superior practicat també a la roca per tal d'encaixar les lloses de coberta o tapadores – algunes de les quals es trobaren *in situ*- que protegien el cos del contacte directe amb les terres de rebliment de les fosses. En un dels casos, la UF 4, la tomba presentava planta ovalada parcialment retallada a la roca i amb pedres conformant una petita cista que allotjava un individu infantil.

Els cossos estan dipositats en decúbit supí dins la tomba amb els braços disposats a banda i banda o creuats sobre la pelvis. La disposició dels ossos – amb basculacions de mandíbules, pelvis i costelles- ens mostra que el procés de descarnació dels cossos es dugué a terme en ambient aeri donada la col·locació de les lloses de tapadora.

No s'han documentat en cap cas elements senyalitzadors de les tombes malgrat creiem



Detall de diferents enterraments pertanyents a la necròpolis associada a la primera fase de l'església. Fot. I. Moreno.

que inicialment, d'alguna manera – una simple pedra clavada-, haurien d'estar assenyalades.

Aquests elements senyalitzadors sembla evident que amb el temps desapareixeren o es feren malbé, fet que suposà l'oblit de la ubicació exacta dels sepelís amb la consegüent reutilització espacial. En aquest sentit s'ha documentat l'afectació parcial de la UF 5 per part de la UF 13, amb una orientació subtilment diferent.

En cap cas els enterraments han ofert aixovar funeraris/ofrenes, com és comú en

els sepelís d'aquest moment, quan l'ortodòxia catòlica prohibeix explícitament enterrar-se amb béns terrenals –cal anar desposseït de tot bé a l'altre món-. Suposem així que els sebollits anaven únicament embolcallats en un sudari funerari.

Hem de suposar que els sepulcres més propers al temple són els més antics, guardant aquests una orientació idèntica a la del temple. Així, davant la necessitat d'efectuar nous enterraments, els límits del cementiri s'anaven eixamplant allunyant-se progressivament del temple fins a arribar a la part baixa de la costa, on veiem que les estructures funeràries han alterat subtilment la seva orientació, que ara és sud est- nord oest, malgrat continuen sent de tipologia antropomorfa, amb una cronologia que no va més enllà del segle XI.

Recordem, finalment, la presència dels grans rocs ubicats a llevant i tramuntana de l'església – elements 1 i 2- que podrien suposar l'aprofitament d'elements no antròpics per establir els límits de l'àrea de necròpolis, més enllà dels quals no sembla haver-hi enterraments.

Les fonts documentals

Relacionem aquestes “Fase 1a” i “Fase 1b” amb les mencions documentals més antigues existents en relació a les esglésies de Riner, més concretament a la de Sant Miquel de Riner.

El document més antic on s'esmenten les esglésies data del **29 de setembre del 1027**, quan al testament d'una dona anomenada Rotudis, jurat al castell d'*Ardeval*, aquesta cedeix:” (...) *ad s. Michaele Rivover, ipsas vineas qui coparaverat in Frexanet (...) et ad s. Martini Rivoner, molinos II*”⁵. Donades les restes del temple exhumades és cabdal desterrar, a partir d'ara, la interpretació errònia que llegia en

5 Jordi Bolòs: *Diplomatari del Monastir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció de Diplomatari, 42), 2006; document núm. 80. I *Cartulario de “Sant Cugat” del Vallés*, editat per Josep Rius Serra, Barcelona: CSIC. Escuela de Estudios Medievales, 1946.

aquest s. *Michaele Rivoner* l'església de Sant Miquel de Xixons al terme de Santa Susanna, error tradicionalment acceptat com a veraç⁶.

Amb data posterior tenim una menció a Sant Martí de Riner que apareix com a església mare de la parròquia de Riner; el **8 de gener del 1103 o 1104**, quan Ponç Hug i Beatriu fan donació a l'església de Santa Maria de Solsona, comtat d'Urgell, de l'església de Sant Martí i les altres del seu terme del castell de Riner. Cedeix les terres i altres béns immobles, els delmes, primícies i oblacions dels fidels:” *et ecclesiamque prenotatam Sancti Martini, qui est mater ecclesia, ac cum omnibus ecclesiis qui in totum terminum castris Rivo Nigro sunt constructe, aut in antea erunt, annuente Deo, construende aut hedificande, simul cum decimis quod hodie abet vel in antea, annuente Deo, acquirere poterit, sive cum primiciis et oblationibus tam vivorum quam mortuorum, sive etiam cum civitatis et omnia que ad usum ecclesie pertinent vel pertinere debent, tam mobilia quam alodia, quod hodie abet vel in antea, adiuvante Ihesu Christo Domino habebit, totum donamus atque tradimus prelibate Sancte Marie Celsone et eius Canonice propter Deum et remedium animarum nostrarum vel de parentorum nostrorum*”⁷.

El **15 de setembre de 1111** el sacerdot Guillem fa llegats a un conjunt d'esglésies a banda dels hospitalers, a la Seu d'Urgell i a Ripoll: “(...)Et ad Sancti Michaelis et ad Sancti Martini quarteres .III. et quartera .I. de forment et modio .I. de vino et tonna .I. qui fuit de Gonball, et barril .I. que emi de Pere Guilelmi, et tina .I. (...)Et ad Sancti Martini de Riner solido .I.(...)”⁸. Com veiem de nou apareixen esmentades dues esglésies, Sant Martí i Sant Miquel, de manera

lligada deixant entreveure una estreta relació entre elles, a les quals es deixen una sèrie de cessions en espècie. Posteriorment es torna a esmentar Sant Martí de Riner de manera individual en especificar les cessions pecuniàries.

Arribats a aquest punt fixem-nos en l'aspecte toponímic de les esglésies de Riner. De totes elles només dues compten amb l'adscripció toponímica *Rivoner*. Es tracta dels temples advocats a *Sancti Martini* i *Sancti Michaelis*. Trobem la mateixa adscripció a l'element que suposa el centre de poder del terme de Riner, el seu castell, la documentació del qual ha estat profusament estudiada per A. Galera⁹: – *kastrum Rinero*, 1029, *castro Riner*, 1049, *Kastrum Rivi Nigri*, 1053, *castello Riner*, 1070- que pren el nom del riu que determina la seva ubicació – *in Rionero (...) in ipsa strada qui pergit in Rionero*, 997-.

Es fa evident doncs que l'adscripció toponímica *Rivoner*, *Rinero*, *Riner* només s'atorga a aquells elements, molt propers físicament, que conformen l'epicentre de la jurisdicció; el castell, les esglésies de Sant Martí i Sant Miquel i molt probablement un nucli poblacional del qual la documentació també sembla haver-ne deixat alguna pista.

En aquest sentit el **21 de juny de 1105** Pere Arnau i la seva muller Sança donen al seu fill Ramon a Déu i a Santa Maria de Solsona, perquè segueixi la regla de sant Agustí i, perquè no li falti res, ofereixen l'església de Sant Martí de Joval i l'alou que tenen al castell de Riner i la casa Prats del terme de Solsona: “(...)Et hoc donum augemus dantes ipsum alaudem quod detinemus in castro Rinarii quod fuit Guilelmi, eius totum ab integrum, cum domibus, hominis

6 VVAA, *Catalunya Romànica. El Solsonès. La Vall d'Aran*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984.

7 Antoni Bach i Riu: *Diplomatari de l'Arxieu Diocesà de Solsona (1101-1200)* Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció de Diplomatari, 27), 2002. Document 368.

8 Antoni Bach i Riu: *Diplomatari de l'Arxieu Diocesà de Solsona (1101-1200)* Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció de Diplomatari, 27), 2002. Document 445.

9 Andreu Galera i Pedrosa: *La castlania del castell de Riner a la primera meitat del segle XIV*. Solsona: Arxieu Comarcal del Solsonès i Centre d'Estudis Lacetans (Estudis i Textos del Solsonès, núm. 3), 2011.

*supradicti, videlicet Guilelmi eius que infra muros predicti castrii Rinarii continentur, cum illorum affrontaciones alaudium, et simul damus casas, casalibus, ortis, ortalibus aut predicta alaudia pertinentibus*¹⁰.

Vint-i-quatre anys després, el **13 de maig de 1129** una altre Pere Arnau amb la seva dona Arsenda donen a Santa Maria de Solsona el seu fill Bernat perquè segueixi la regla de Sant Agustí amb el prior Gauspert. Donen també l'heretat que tenen a Joval, a Riner i a Solsona per a la seva manutenció i vestimentes: “(...) *Et adiungimus ad hoc donum ipsum alaudem quod habemus in castro Rinarii, quod fuit de Guilelm Eiz, totum ab integrum, cum domibus supradicti hominis, videlicet Guilelmi Eicis, que infra mures castrii Rinarii continentur, cum ingressibus et regressibus earum*”¹¹.

Sembla evident la presència de diverses cases i altres construccions a redós del castell de Riner les quals havien constituït l'alou de Guillem d'Eiz o Donus, primer castlà de Riner documentat, tal i com deduí A. Galera¹². Coincidint amb les dades que ens dóna la documentació, diverses informacions orals d'alguns veïns de la zona ens parlen de l'existència d'edificacions al pla que s'estén a llevant del castell, estructures que foren vistes arran de l'obertura de rases ara ja fa força anys.

Fase 2 - s. XII-XIII

Aquesta nova fase suposà l'arrasament de les construccions precedents per tal de bastir una nova església que substituís l'anterior. Aquest fet suposà que el desmuntatge del temple del segle X afectà fins a la seva fonamentació.

La cronologia d'aquesta nova construcció s'ha establert en un període que abasta de finals

del segle XII a mitjans del segle XIII en base a la menció documental de l'obra de Sant Miquel (1189) esmentada a l'estudi documental i a la troballa de dos diners de Jaume I provinents de la seca de València amb una datació *postquem* 1247-49, recuperats de l'enllosat de l'altar d'aquesta fase, UE 1039.

Si bé l'espectre cronològic per a la construcció d'aquesta nova església és força ample – 60 anys com a mínim, que creiem un període massa dilatat per les dimensions de l'edifici- és possible que la pavimentació de l'altar amb l'enllosat UE 1039 pateixi reparacions successives després d'haver finalitzat les obres de l'església. Aquest fet justificaria la troballa dels diners valencians de la segona meitat del segle XIII.

Així, sobre les restes de l'església del segle X es construirà un nou temple de nau rectangular amb absis semicircular. L'església d'aquest moment, sensiblement més gran que l'anterior a causa de la menor amplada dels murs; UE 1025 al sud, UE 1026 a l'oest, UE 1027 al nord i absis UE 1028, compta amb unes mides internes de 10'40 m. de llarg 3'90 m. d'ample.

Ara l'edifici serà bastit amb murs d'entre 0'90 i 1 m. d'amplada obrats amb maçoneria de grans carreus de secció tronco piramidal molt ben treballats per tres cares –eren ben visibles les marques de la buixarda- amb un nucli de pedruscall i morter de calç de color blanc.

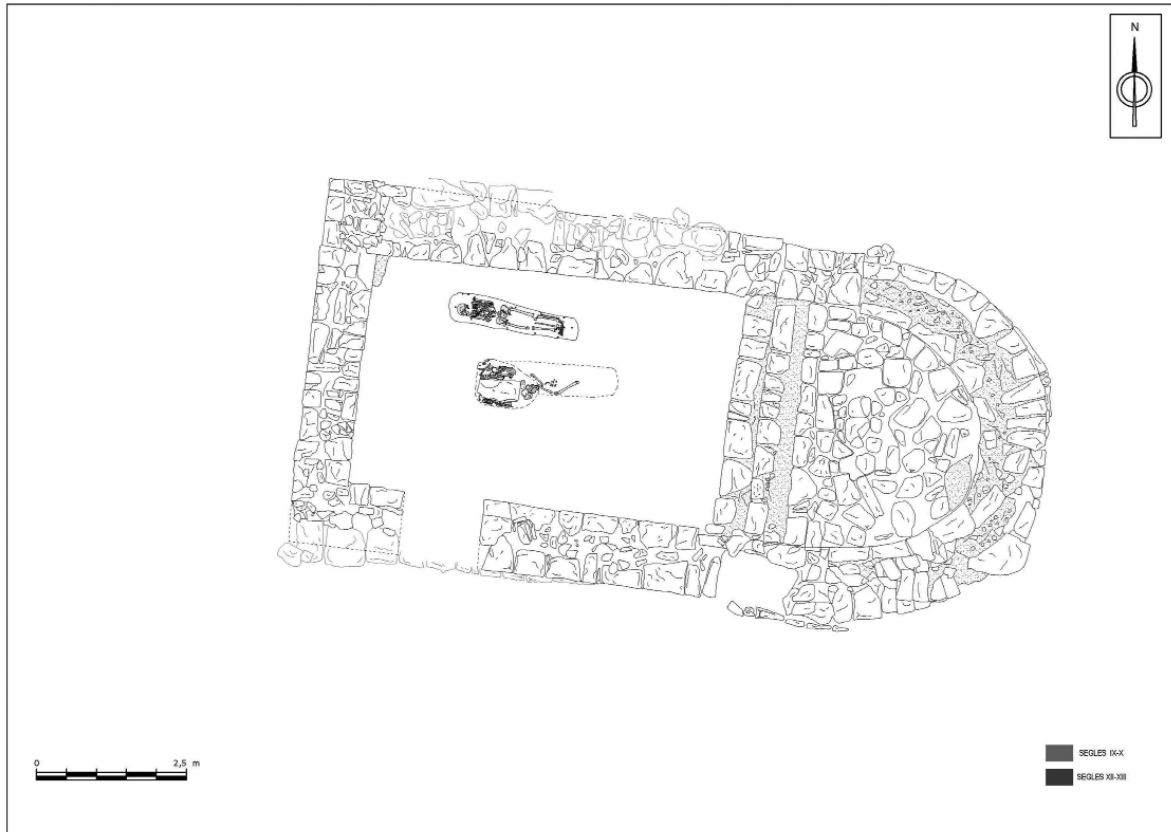
A l'interior de l'església aquesta reforma suposà un nou nivell de circulació de la nau, subtilment més alt –uns 20 cm.- que no s'ha conservat (sí que es conservaren, però, alguns materials d'aquest període en estrats de deposició posterior).

En aquest moment formant part del nou projecte es basteix una escala per pujar a l'altar,

10 Antoni Bach i Riu: *Diplomatari de l'Arxius Diocesà de Solsona (1101-1200)* Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció de Diplomatari, 26), 2002. Document 387.

11 Antoni Bach i Riu: *Diplomatari de l'Arxius Diocesà de Solsona (1101-1200)* Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció de Diplomatari, 26), 2002. Document 52.

12 Andreu Galera i Pedrosa: *La castlania del castell de Riner a la primera meitat del segle XIV*. Solsona: Arxius Comarcal del Solsonès i Centre d'Estudis Lacetans (Estudis i Textos del Solsonès, núm. 3), 2011.



Fase 2- segles XII-XIII. Planta de l'església amb els dos enterraments documentats a l'interior. Autor I. Moreno.

UE 1030, que a partir d'ara quedarà clarament diferenciat en alçada de la nau. Aquesta escala comptarà amb tres graons i abasta tota l'amplada interna del temple. A banda, aquesta nova capçalera-absis comptarà amb un enllosat, UE 1039, que farà de base per un paviment de morter de calç, UE 1040.

Quant a la coberta, el temple comptaria, molt probablement, amb un sostre de volta apuntada d'obra i coberta a doble vessant a la nau i amb una coberta de quart d'esfera a l'absis.

És possible que relacionat amb la reforma integral del temple s'obrís un nou camí per tal d'arribar a l'església. Aquest nou camí, obert a la part sud de la costa i salvant un pendent més suau que l'anterior, suposà una més fàcil accessibilitat al pla superior. L'obertura del camí provocà la destrucció parcial d'algunes tombes antropomorfs pertanyents a la necròpolis de la Fase 1a i ubicades a la zona baixa.

Els enterraments intramurs

Malgrat no ho podem assegurar amb absoluta certesa, ja que no s'ha exhaurit l'excavació de la necròpolis, sembla que a partir d'època baix medieval es deixen d'efectuar sepelís al cementiri de Sant Miquel –arqueològicament només hem documentat enterraments antropomorfs a l'exterior de l'església-.

Coincidint amb l'abandonament del cementiri s'efectuaran alguns enterraments dins del temple. Hem documentat cinc unitats funeràries que responen possiblement a dos individus; en primer lloc, un en posició primària a l'angle nord-oest de l'església, enterrat en fossa simple que contenia probablement un taüt de fusta, donats els claus que s'han recuperat al voltant del sebollit. A banda, trobarem les restes d'un altre individu també en posició primària al sud del primer, del qual només restaven in situ, part del braç i la cama dreta. Finalment, envoltant una

gran pedra s'havien dipositat les restes de probablement un sol individu en tres farcells, que es podria correspondre a l'enterrament anterior.

Malgrat la reiterada prohibició de l'Església de fer-se enterrar a l'interior dels temples, aquest era un fet recurrent des d'època tardo romana, fet que segons Hernández Yllán¹³, es generalitza a partir del pontificat de Gregori IX (1227-1241), quan, a banda dels sepelís de bisbes, abats i preveres, també s'inclouen els de laics. Com és sabut aquests enterraments comportaven per a parròquies, canòniques i monestirs, importants ingressos als que no estaven disposats a renunciar, ja que si qualsevol sepeli amb la preparació prèvia del cos i la pròpia inhumació i litúrgia comportava una sèrie d'ingressos per la parròquia, aquestes retribucions s'incrementaven si l'enterrament es feia en un lloc privilegiat dins els murs de l'església.

Aquesta pràctica, segons l'autor, fou general fins a finals del segle XVIII quan arreu d'Europa s'inicià un moviment contrari a l'enterrament dins les esglésies i en cementiris dins les ciutats. Com a conseqüència, i basant-se en motius de salubritat, es crearan els cementiris municipals.

Així, la presència d'aquests sepelís dins l'església ha de suposar forçosament una singularitat o preeminència d'aquests individus dins la societat a la qual pertanyien, tractant-se possiblement de preveres de Sant Miquel o d'individus laics amb un determinat *status* social que comporta la possessió de prou capital per fer-se enterrar dins el temple.

La cronologia *postquem* dels enterraments ve fixada, en inici, per la mateixa cronologia del temple que, com hem vist, situem entre finals del segle XII i mitjans del segle XIII.

La presència de claus al voltant de la UF 12 també és orientativa en aquest sentit. Malgrat des del segle XVI l'enterrament en taüts de fusta ja és una pràctica recurrent, que es generalitzarà

entre els segles XVII i XIX, hi ha multitud de paral·lels d'enterraments amb aquest tipus de contenidors en el període XIII-XV.

La cronologia *antequem* pels sepelís pot venir emmarcada per l'última reforma del temple, ja dins el segle XVII – Fase 3-, quan és possible que durant les tasques de repavimentació de l'església es remoguessin les restes de la UF 10 i es recol·loquessin en posició secundària mitjançant els farcells UF 7, 8 i 9.



Detall d'un dels enterraments intramurs. Fot. I. Moreno.

Fase 3 - s. XVII

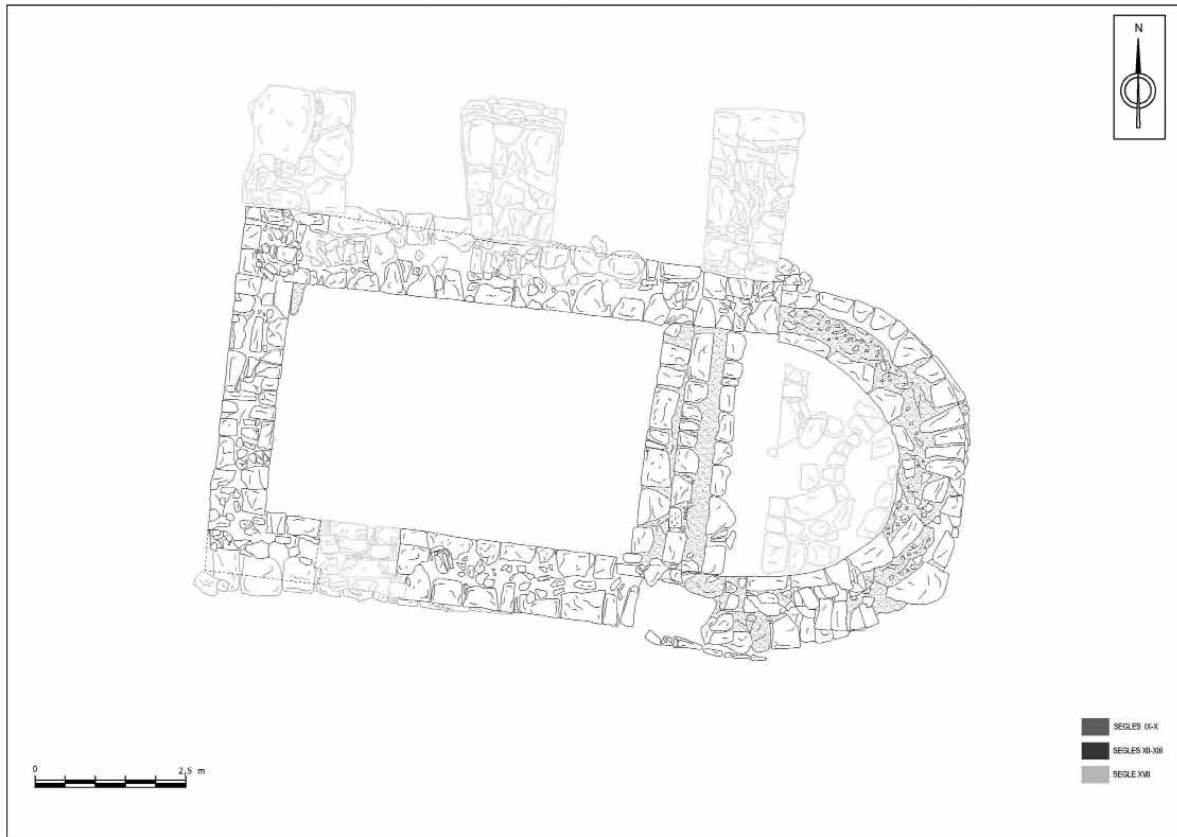
La darrera fase constructiva es basa en una sèrie de reformes documentades arqueològicament i que foren dutes a terme al segle XVII.

L'entitat de les reformes, que afectaren llocs molt puntuals, ens indiquen de manera evident que l'edifici es trobava força malmès. L'estat de les restes, però, no ens permet valorar quin fou l'abast real de la reforma, en no haver-se conservat l'alçat dels murs (només una filada), ni la coberta. També hem de tenir en compte que els contraforts ubicats en la fase II poden pertànyer perfectament a la fase III dins aquestes obres de reforma.

Les modificacions documentades són les següents:

En primer lloc la construcció d'una escala, UE 1020, a l'accés meridional del temple, que

13 M. Hernández Yllán: *Costumbres y ritos funerarios en Catalunya desde la prehistoria hasta nuestros días*, 1988.



Planta de l'església amb les diferents fases constructives des del segle X fins al segle XVII. Autor I. Moreno.

hem de vincular amb l'elevació de la cota de circulació de l'espai exterior, que havia estat cementiri en la Fase I. De l'escala, que compta amb tres graons obrats amb pedres, es recuperà un fragment de ceràmica blava catalana d'orla de "la ditada". Les peces decorades amb aquest motiu es produïren a casa nostra durant la primera meitat del segle XVII essent coneguts els obradors de Reus i Barcelona.

En segon lloc es tornà a pavimentar tot el temple. D'una banda, a partir d'ara la nau comptarà amb un nou nivell de circulació de morter de calç, UE 1014, a una cota més alta, que deixarà sense ús el primer dels tres graons que pugen a la capçalera, ja que paviment i graó són coincidents en cota. D'aquest paviment es recuperà un diner de Barcelona de Felip III emès el 1619.

D'altra banda també es repavimentà l'altar amb un nou enllosat, UE 1029, que abasta tota la capçalera. Aquest nou paviment dotarà de més alçada l'altar després de l'anul·lació del

primer esgló abans esmentat.

Finalment, sembla que el pes de la volta posà en perill la integritat d'aquesta estructura, fet que obligà a recolzar tres potents contraforts externs, UE 1079, 1080 i 1081, de factura barroera, al mur septentrional i aprofitant l'afflorament rocós en aquesta banda. La diferència de factura entre l'obra de l'església i els contraforts ens indiquen que, aquests segons, responen a una solució de compromís, no estaven contemplats en el projecte original baix medieval.

La documentació d'època moderna

Hem de situar aquestes obres de reforma i consolidació del temple en un context en que, segons diuen les fonts, l'estat de l'edifici era força precari. Així, segons apareix en una consuetat conservada a l'Arxiu Diocesà de Solsona, el **29 de setembre de 1565** es trasllada una processó que s'acostumava a fer a la capella de Sant Miquel donat el mal estat d'aquesta.



Vista est-oest de l'església. Fot. I. Moreno.

Si bé aquests fets justificarien les obres de reforma i consolidació efectuats entre 1620 i 1670 d'un edifici que havia quedat estructuralment compromès, sembla que la vida de Sant Miquel no reeixí, ja que en una enquesta del **19 de novembre de 1769** encarregada pel bisbe José de Mezquía i signada per Nicolau Manzano Marañón es detallen totes les esglésies de Riner essent aquestes: *Sant Martí, parròquia; Sant Jaume, sufragània; Sant Pere d'Ortoneda, sufragània; Sant Cristòfol de Freixenet, sufragània; capella de Nstra. Senyora de les Neus, a la casa de Casamartina; santuari del Miracle, amb les seves dues capelles (Sant Gabriel i l'Aparició)* i, finalment *Sant Diumenge, a la casa del mateix nom*. Com veiem el temple de Sant Miquel ja no apareix com a lloc de culte probablement donat l'estat ruïnós d'aquest si atenem la notícia anterior.

Desconeixem, però, si les obres certament responen a la voluntat de l'Església que el temple continuï amb les seves funcions pastorals o aquestes s'efectuaren un cop l'església ja havia estat dessacralitzada molt abans de la data de l'enquesta, fet que suposaria que l'edifici ja era dedicat a altres usos.

Finalment, la darrera acció duta a terme al temple serà el seu desmuntatge gairebé total entre el 1790 i el 1793 per tal d'aprofitar la pedra per l'obra de la nova església de Sant Martí de Riner, que havia de reemplaçar l'església homònima tal i com s'estableix a la "*contracció d'obres entre els obrers de Riner i Francesc Pons, mestre de cases de Solsona, per a la construcció de la nova església parroquial de Sant Martí de Riner*"¹⁴ del **5 de desembre de 1790**. Aquest document estableix els termes en els que s'ha de construir la nova església de Sant Martí, entre ells: "*(...) que dit Pons deurà demolir y desfer tota la actual iglésia parroquial y la iglésia de sant Miquel, quedant a son favor tota la pedra, y construir y fabricar de nou tota la dita parroquial iglésia ab sas capellas fondas (...)*". Veiem que per una simple qüestió de pragmatisme i abaratiment de costos forçosament les dues esglésies han de ser molt properes entre sí, si tal i com es determina, s'ha d'aprofitar per l'obra de Sant Martí tota la pedra fruit de la demolició de la de Sant Miquel.

A banda, el document explicita: "*(...) dit Pons deurà obrir tots los fonaments per dita obra a excepció que serà a càrrech de dita administració lo byudar lo tros de fossar que ocuparà dita nova església*". És a dir, el nou temple ocuparà part del cementiri (fossar) de l'antiga església de Sant Martí, ubicada doncs, *grosso modo* al mateix emplaçament que l'actual i que fou substituïda en aquell moment.

A aquest mateix cementiri probablement es referia l'excursionista C. A. Torras en escriure el 1922: "*En el cementiri vell a no molt llunya distancia de l'actual iglesia, en una marjada asprosa, s'hi troben encara antigues sepultures, d'època molt primitiva, havent-se fet en dit lloc interessants troballes arqueològiques, que han*

14 Arxiu Comarcal del Solsonès. Notari de Solsona Anton Aguilar. Núm. 571. També publicat per Ramon Planes i Albets: *Contractes d'obres al bisbat de Solsona, 1661-1790*, Solsona: Publicacions de la Delegació Diocesana de Mitjans de Comunicació Social, 1985. Pàg 56-58 (doc. XV).

sigut curosament estudiades per l'entés arqueòlec mossen Joan Serra y Vilaró"¹⁵.

Actualment encara és possible veure restes d'alguna tomba retallada a la roca davant la façana de l'església parroquial de Sant Martí bastida entre el 1790 i el 1793, al marge del camí que mena al castell. D'igual manera és fàcil suposar que les osseres aprofitades com a marge de l'actual fossar provenen d'aquesta primitiva església de Sant Martí de Riner.

Conclusions

Com veiem, la petita església de Sant Miquel de Riner pertany a una arquitectura religiosa que té el seu origen en les esglésies establertes a les vil·les rústiques de la baixa romanitat. Es tracta de construccions simples, humils, que suposen la perpetuació d'una manera d'obrar que s'havia transmès al llarg del temps sense interrupció i que no és característica ni privativa de cap país o territori en especial, si no a tota l'àrea geogràfica subjecta a la cultura de la baixa romanitat.

Es tracta, així, d'un tipus de construcció amb solucions bàsiques que respon a necessitats bàsiques i ben conegudes que mai no van deixar de ser emprades per que no són més que l'arquitectura rural lligada a la tradició.

Hem d'ubicar cronològicament la construcció de la petita església de Sant Miquel de Riner a partir del segle IX, amb la concreció de la Marca Hispànica per part de Lluís el Pietós, quan s'iniciarà un nou període caracteritzat per l'impuls vers el sud dels comtats cristians, impuls que en molts casos suposarà un avenç real més aviat petit, ja que àmplies zones de frontera restaran immòbils o fluctuants entre finals del segle IX i segle XI.

Serà en aquest context que la vall del Riu Negre quedarà establerta com a frontera i és a aquest fet que respon la construcció del castell

de Riner. Som conscients que la fortificació imponent que veiem avui poc té a veure amb aquell primigeni castell de frontera bastit pels volts del segle IX. Llavors probablement només era una simple torre emmurallada que es desenvolupà posteriorment fins a arribar a la fesomia actual, resultat probablement de finals del segle XII ja amb més funcions (polítiques) de representació que no pas defensives (militars).

Com hem vist a la documentació, apareixen primer les esglésies (1027) que el castell (1029). Malgrat això, sense proves que demostrin un *continuum* poblacional a la península de Riner¹⁶ des d'època tardo romana amb un lloc cultural que esdevingué església, ens inclinem a pensar que fou la fortificació l'element de gènesi d'un nucli d'hàbitat que aviat, un cop assegurat el terreny i fixada la frontera, incorporà una i fins tot dues esglésies al centre de poder del terme jurisdiccional. Aquesta teoria, si no és verificable arqueològicament en el cas de Sant Martí, és perfectament atribuïble a Sant Miquel on, tant els materials arqueològics recuperats com la tipologia de les estructures funeràries, no van més enrere de finals del segle IX-inicis del segle X.

És probable, però, que la construcció de Sant Miquel es donés amb posterioritat a la de Sant Martí. Aquest fet respondria a una elevada pressió demogràfica a l'àrea circumdant del nucli de Riner. Aquest fet suposaria la necessitat de bastir noves esglésies que acompanyessin la parroquial per tal d'oferir el servei adient als feligresos, d'una banda, i percebre la corresponent contraprestació en concepte de delmes i primícies, de l'altra.

És possible que de manera immediata a la construcció de l'església s'afegís el cos oest (Fase 1b). De factura semblant als murs de la fase I però visiblement menys potents.

15 Cèsar August Torras: *Pirineu català. Comarca del Cardener*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1922.

16 Recordem, però, que s'han documentat nombroses restes romanes a la zona. Tinguem present el jaciment de Can Nadal.



Vista de la situació de l'església de Sant Miquel vers el conjunt parroquial de Sant Martí i el castell de Riner. Fot. I. Moreno.

A finals del segle XII es desmuntà l'església primitiva per tal de bastir-ne una de nova (fase 2). El 1189 s'hi estava treballant. Aquesta nova església, classificable dins els trets formals del romànic tardà compta amb unes majors dimensions internes i amb un absis semicircular a la capçalera. Responent a les noves tècniques constructives del moment, el nou temple és bastit amb grans carreus de secció tronco piramidal molt ben treballats per tres cares (en oposició al romànic del segle XI que emprava el carreuat petit).

És simptomàtic que el moment de construcció d'aquesta església coincideix molt probablement amb la monumentalització de la torre de Riner que, per criteris estilístics, tradicionalment s'ha vinculat a aquest període. No descartem, doncs, que es tracti d'un mateix projecte constructiu.

Aquesta església romànica, i gràcies a la documentació escrita, sabem que el 1565 es trobava en molt mal estat de conservació. Probablement aquest fou el motiu que propicià les

reformes dutes a terme a la primera meitat del segle XVII. Com s'ha vist, a l'edifici s'efectuaren una sèrie d'obres de condicionament que comportaren la repavimentació de tot el temple i la reparació o construcció d'una nova escala d'accés dins la porta meridional. A banda, és possible que en aquest moment es bastissin els contraforts septentrionals, senyal que la volta s'estava obrint comprometent tot l'edifici.

Tot i així el temple estava condemnat i el 1769 ja no apareix al llistat d'esglésies de la parròquia de Riner elaborat a sol·licitud del bisbe Josep de Mezquía.

Pocs anys després Sant Miquel, suposem ja en total estat de ruïna, fou desmuntada per tal d'aprofitar els carreus per a la construcció de la nova església de Sant Martí de Riner. L'observació acurada de les parets d'aquest temple permeten documentar carreus reaprofitats que forçosament han de provenir de les antigues esglésies de Sant Martí i Sant Miquel de Riner. Són simptomàtics els dos carreus incrustats, disposats cara avall a la façana de l'actual parroquial amb la data 1676, qui sap si provinents de l'antiga església de Sant Miquel que, com hem vist, patí les seves últimes reformes per aquestes dates.

Aquests són els resultats de les dues campanyes d'excavació arqueològica dutes a terme a Sant Miquel de Riner. Totes dues han estat intervencions d'urgència amb la funció de documentar un patrimoni desconegut i salvaguardar-lo. Aquest jaciment però, a l'igual que tot l'entorn de la Torre de Riner, resta a l'espera de completar la seva excavació i estudi. Ambdós acabaran ajudant a reconstruir el discurs històric d'una zona que tingué un pes important tant en època de concreció de la Marca Hispànica com, posteriorment, quant a organització territorial.